

הקשר הציוני

"ציון הלא תשאל" – מקורות והשפעות

תקציר

המאמר מאתר ומוכיח זיקות מבניות ותמאטיות בין תשתיות קלאסיות לבין תבניות מודרניות. הפיוט הקצתי "ציון, הלא תשאל" לשלום אסיריך" לר' יהודה הלוי משמש כתשתית-אב לבאים אחריו וכתבנית המושפעת מ"אלי ציון ועריה" – תשתית הסב שלו. מטרת המאמר היא לחשוף "קשרים ציוניים" בימים ההם ובזמן הזה.

מבוא

שנת ה'תשנ"ז (1997) היא שנת המאה לקונגרס הציוני הראשון בבאזל. לכאורה, נורתה אבן הפינה הציונית, שלימים הולידה את מדינת ישראל, לפני ק' שנים בלבד. למעשה, לא כך הם פני הדברים: הכמיהה לציון ליוותה את עם ישראל מאז גלה מעל אדמתו. תוכנה עובדות היסטוריות, מחשבה והגות יהודית, ותוכיח גם השירה העברית, שחיבור זה נסמך על עשרים ושניים משיריה.

שירי ציון, שיידונו להלן, לקוחים מתקופות שונות:

"אלי ציון" שייך לתקופת הפיוט האנונימי (אי-שם בין המאות הרביעית והתשיעית לספירה). "ציון, הלא תשאל" לשלום אסיריך" לרבי יהודה הלוי ו"שאל, שרופה באש, לשלום אבלייך" למהר"ם מרוטנבורג – לתקופת ימי הביניים.

שני מחזורי "ציונים" לאורי צבי גרינברג (14 שירים) נתפרסמו לראשונה ב-תרצ"ז.

שני שירים נוספים, "שאל" ו"למרגלותיך" – פרסומם הראשון בתרפ"ד.

"אלי, אלי" ליהודה לייב בייאלר פורסם ב-תש"ח.

שני השירים, "ירושלים של זהב" לנעמי שמר ו"ציון אינה שואלת" לשלמה אביו הם "הצעירים בערכה" – בני דור המדינה.

חיבורנו יצביע על זיקות ישירות או הפוכות בין שירים מוקדמים למאוחרים, המעידות על היות המוקדם תשתית למאוחר לו, ומוקדם זה הוא בן הרבה למעלה ממאה שנה!

אבן השתייה של הדיון המשווה היא יצירתו הידועה של ר' יהודה הלוי, "ציון, הלא תשאל" לשלום אסיריך". ממנה שאבו ראשונים ואחרונים. בה נפתח, לכן תיחשב כתשתית-אב.

החיבור יחשוף את הקשר בינה ובין "ילדיה", מחד גיסא, ובינה ובין "מולידיה", שיכוננו "תשתית-סב", מאידך גיסא.

עניין לנו איפוא ב"קשר-ציוני" רב-שנים, שבמחזותיו מהלכים דורות הרבה.

תאריכים: תשתית; קינה; זיקות ישירות והפוכות; "ציונים".

1. תשתית-אב: "ציון, הלא תשאלי לשלום אסיריך" ורבי יהודה הלוי

- ציון, הלא תשאלי לשלום אסיריך / דורשי שלומך, והם יתר עדריך.
 מים ומזרח ומצפון ותימן שלום / רחוק וקרוב שאי מפל עבריך
 ושלום אסיר תאודה, נותן דמעי פטל- / חרמון ונכסף לרדתם על-הרריך:
 לבכות ענותך אני תנים, ועת אחלם / שיבת שבותך אני כנור לשיריך:
 5 לבי לבית-אל ולפניאל מאד יהמה / ולמחנים וכל פגעי טהוריך.
 שם השכינה שכנה לך, והיוצרך / פתח למול שערי-שחק שעריך.
 וכבוד אדני לבד הנה מאורך, ואין / שמש וסהר וכוכבים מאיריך.
 אבחר לנפשי להשתפך במקום אשר / רוח אלהים שפוכה על-בחיריך:
 את בית מלוכה ואת פסא אדני, ואיה / ישובו עבדים עלי כסאות גביריך.
 10 מי-יתנני משוטט במקומות אשר / נגלו אלהים לחוֹזֵיך וציריך.
 מי יעשה-לי כנפים וארחיק נדוד / אניד לבתרי לבבי בין בתריך:
 אפל לאפי עלי ארצה וארצה אב- / ניה מאד ואחנן את-עפריך.
 אף כי-בעמדי עלי קברות אבותי ואש- / תומם בחברון עלי מבחר קבריך.
 אעבר ביערך וכרמלך ואעמד בגל- / ערך ואשתוממה אל-הר עבריך.
 15 הר העברים והר הקר, אשר-שם שני / אורים גדולים מאיריך ומוריך.
 חיי נשמות אור ארצה וממר-דרור / אבקת עפרך ונפת צוף נהריך:
 ינעם לנפשי הלוח ערם ויחף עלי / חרבות שממה אשר היו דביריך.
 במקום ארונה אשר נגנז, ובמקום כרו- / ביה אשר שכנו חדרי חדריך.
 אגז ואשליך פאר נזרי ואקב זמן / חלל בארץ טמאה את-נזיריך.
 20 איה יערב לי אכל ושתות בעת אחזה / כי יסחבו הפלבים את-כפיריך.
 או איה מאור יום יהי מתוק לעיני בעוד / אראה בפי ערבים פגרי נשריך:
 כוס היגונים, לאט. הרפי מעט, כי כבר / מלאו כסלי ונפשי ממוריך.
 עת אזכרה אהלה אשתה חמתך ואז- / כר אהליכה ואמצה את-שמריך.
 ציון כלילת יפי, אהבה וחו תקשרי / מאז, ובה נקשרו נפשות חבריך.
 25 הם השמחים לשלֹוֹתך והכואבים / על-שוממותך ובוכים על-שבריך:
 מבור שבי שואפים נגדך ומשתחיים / איש ממקומו אלי-נכח שעריך.
 עדרי המונה גלו והתפזרו / מהר לגבעה, ולא שכחו גדריך.
 המחזיקים בשוליה ומתאמצים / לעלות ולאחוז בסנסני תמריך.
 שנער ופתרוס היערכוך בגדלם ואם / הבלם ידמו לתמיר ואוריך.
 30 אל-מי ידמו משיחיה ואל-מי נבי- / איה ואל-מי לוייה ושריך:
 ישנה ויחלף כליל כל-ממלכות האליל / חסנה לעולם. לדור נדור נזריך:
 אנה למושב אלהיך, ואשרי אנוש / יבחר יקרב וישכן בחצריך:

אשרי מחפה ונגיע ויראה עלות / אורך ויבקעו עליו שחרך.
לראות בטובת בחירך ולעלז בשם- / תתך בשובך אלי קדמת נעורך:

השיר פותח בפנייה לנמענת, ציון, דמות נקבית, שקרובים לה בכך קצוות עולם (ים, מזרח, צפון, תימן). סמוך לפתיחה, בטור השלישי, מתגלית דמותו של הדובר-השר, המגדיר עצמו כ"אסיר תאוה". המלה "שלום" מהווה מלה-מנחה בשלושת טורי השיר הראשונים ומשמשת את המקונן ואת נמנעו כאחד.

מטורי הפתיחה נוכל ללמוד לא רק על מצב הדובר-השר, אלא גם על עמו הגולה, המיוסר, המדולדל ("יתר עדרייך" טור 1) והמפוזר.

על אף הריחוק הפיזי מארץ הקודש מצוי המשורר היטב באתריה, במקומות הקדושים: בית-אל, פניאל, מחניים, חברון, גלעד, הר העברים² והר ההר (טורים 5, 13, 14 ו-15). רמזים מובהקים לירושלים יימצאו בטורים 9, 18, 32, אך הנמענת אינה ירושלים העיר, אלא ארץ-ישראל רבתי. יעיד טור 23, המצרף אל ירושלים את שומרון, יריבתה ההיסטורית (ראה יחזקאל כ"ג, 4).

ארץ-ישראל נתייחדה, על-פי פיוט זה, בקשר בלתי אמצעי עם אלוקים ("שם השכינה שְכָנָה לך" טור 6, ו"היוצרך פתח למול שערי שחק שערייך", שם). היא היפה בארצות (טור 24). אווירה מחייה ("חיי נשמות אוויר ארצך", 3). והיא קדושה בגין מקומותיה הקדושים. הפייטן פותח בלשון רבים וגם מסיים בה, אבל בתווך (טורים 23-3) נמצא לשון יחיד. אף-על-פי-כן דומה, כי משמש הוא פה לציבור.

לשיר לא נועד ייעוד ליטורגי לכתחילה. הרבה אחר "לירדתו" הוא הפך להיות שיר קודש, ומקומו-בין הקינות לתשעה באב. ואמנם, כדרכה של קינה מקראית⁴, פניו כפולים: קינה ונחמה. טורי הסיום (34-31) הם טורי נחמה.

בהתאם לז'אנר המקראי נמצא גם בו הקבלת הווה קודר לעבר מפואר, כגון בטורים 9, 20, 21, 23, 29. הניגודים לקוחים מתחומי אנוש (עבד – גביר) או תחומי החי (כלבים – כפירים, עורבים – נשרים). הם אינם מקוריים ומצויים לרוב בשירת ימי הביניים (השווה "שבייה ענייה" לרשב"ג, שקדם לריה"ל, והשווה מקורות מקראיים, כגון ירמיהו ט"ו, 3, שקדמו לשני הפייטנים...).

מיותר לציון, שמלת השאלה-קינה הרטורית, "איך" (וכן – "איכה") – גם היא מאפיין קינה מקראי (השווה איכה א', 1, שמ"ב א', 19, 25, 27 וישעיהו א', 21). ריה"ל נאמן איפוא למסורת סוגת הקינה המקראית בשלושה מאפיינים ראשיים: בצירוף נחמה אל קינה, בהנגדת זמנים, בהקבלת זמנים ובשימוש ב"איך".

בפיוט – קישוטים אופייניים לשירת ימי הביניים:

יש בו צימודים מסוגים שונים: חסר (שכינה – שְכָנָה), נוסף (מאורך – מאוריך), גזרי (להשתפך – שפוכה), שונה אות (חברייך – שברייך) ועוד. חריזתו מברחת וצלילה, איך, אונומאטופאי, כצלילה של בכייה, זעקה וקינה. המשקל קבוע (המתפשט). רבים בו שיבוצי המקרא. חלקם על-פי רוח המקרא (כגון "אגוז ואשליך פאר נזרי" [טור 19] כמקור בירמיהו ז', 29), חלקם – בניגוד לו (כגון "ישנה ויחלוף כליל כל ממלכת האליל" [טור 31], המתאר אבדן

גויים, בניגוד לישעיהו ב' 18, המתאר אבדן האלילות ועובדיה, ובתוכם גם יהודים עובדי-אלילים). יש שהמשורר משלב שתי תשתיות (כגון "אניד לבתרי לבבי בין בתרייך" [טור 11], שתשתיתו בבראשית ט"ו, מחד גיסא, ובשיר השירים ב' 17, "על הרי בתר", מאידך גיסא. ומעניין, המקור הראשון – פסימי, השני – אופטימי).

ניתן להצביע על אמצעים אומנותיים נוספים, כמו, למשל, שימוש באור – לציון נחמה ובצל – לציון קינה (טורים 7, 15, 16, 21, 33). רבות התקבולות בפיוט, רובן משלימות, אך יש גם נרדפות, כגון בטור 5. המשורר מפעיל חושים רבים בפיוטו, כגון ראייה (בטורים 2, 20), טעם (טור 21), ריח (טור 16) ועוד.

"ציון, הלא תשאלי" הוא אבי פיוטים רבים שחיקוהו (ודווקא באשכנז) ושמכונים, משום כך, "ציונים". כולם שקולים במשקל המתפשט⁵. כולם מסתיימים בחריזה זהה (איך). הנמענת היא ציון, והפנייה אליה בגוף נוכח (להוציא קינתו של המהר"ם מרוטנברג, שתידון בהמשך). בחלק מהם 34 טורים, כבתשתית האב, וברובן מעבר מקינה אל תקווה ונחמה. לאט לאט נכנסים ה"ציונים" לסדר הקינות, עד שבמאה ה-ט"ז יש במנהג אשכנז 12 קינות כאלה ובמנהג פולין 8 קינות. לאלה יש להוסיף את קינתו של המהר"ם מרוטנברג על שריפת התלמוד בפאריס, שגם היא כתובה במשקל ובחרוז של ה"ציונים" ונאמרת גם היא בשני מנהגים⁶.

2. זיקה ישרה וגלויה: "שאלי, שרופה באש, לשלום אבלייך" לר' מאיר ברבי ברוך מרוטנבורג (המהר"ם מרוטנבורג)

- שאלי שרופה באש לשלום אבלייך / המתאונים שכן בחצר זבלייך.
השואפים על-עפר ארץ והכואבים / המשתוממים עלי מוקד גויליך.
הולכים חשכים ואין נגה, וקווים לאור / יומם, עליהם אשר יזרח ועלייך.
ושלום אנוש נאנח, בוכה בלב נשבר / תמיד מקונן עלי צירי חבלייך.
5 ויתאונן כתנים ובנות יענה / ויקרא מספרד מר בגללייך:
איכה נתונה באש אוכלת תאכל באש / בשר, ולא נכוו זדים בגחלייך.
ער-אן, עדינה, תהי שוכנה ברב השקט / ופני פרחי הלא כסו חרלייך.
תשבי ברב גאונה לשפוט בני אל בכל- / המשפטים ותביא בפללייך.
עוד תגזרי לשרוף דת-אש וחקים ול- / כן אשרי שישלם-לה גמולליך.
10 צורי בלפיד ואש הלבעבור זה נת- / נה, פי באחרית תלהט אש בשולליך.
סיני, העל-כן בה בחר אלהים ומ- / אס בגדולים תרח בגבולליך.
להיות למופת לדת כי-תתמעט ות- / רד מכבודה. והן אמשל משלליך:
משל למלה אשר בכה למשתה בנו / צפה אשר יגוע. כן את במלליך:
תחת מעיל תתכס סיני לבושך בשק. / תעטה לבוש אלמנות. תחליף שמלליך.
15 אוריד דמעות עדי יהיו כנחל וי- / גיעו לקברות שני שרי אצילליך.

מִשֶּׁה. וְאַהֲרֹן בְּהָרֵי הָהָר. וְאַשָּׁאֵל הַיֵּשׁ / תּוֹרָה חֲדָשָׁה. בְּכֵן שָׂרְפוּ גִלְיָלִיָּהּ.
 חֲדָשׁ שְׁלִישִׁי וְהַקֶּשֶׁר הָרְבִיעִי לְהֶשֶׁךְ - / חֵית חֲמֻדָּתָהּ וְכָל-יָפִי כְּלִילָהּ.
 גִּדְעָה לְלַחֹת וְעוֹד שָׁנָה בְּאֻלְתּוֹ / לְשָׂרֹף בְּאֵשׁ דָּת. הַזֶּה תִּשְׁלֹם כְּפָלֶיהָ:
 אֶתְמָה לְנַפְשִׁי וְאִיךָ יַעֲרֹב לְחִפִּי אֶכּוֹל / אַחֲרֵי רְאוּתִי אֲשֶׁר אֶסְפוּ שְׁלָלֶיהָ
 20 אֶל-תּוֹךְ רְחוּבָה כְּנֻדָּתָהּ. וְשָׂרְפוּ שְׁלָל / עֲלִיּוֹן אֲשֶׁר תִּמְאַסִּי לְבוֹא קֶהֱלִיָּהּ:
 לֹא-אֶדְעָה לְמַצָּא דֶּרֶךְ סְלוּלָהּ. הִכִּי / הִיוּ אֲבָלוֹת נְתִיב יִשְׂרָאֵל מִסְלִיָּהּ:
 יִמְתַּק בְּפִי מִדְּבַשׁ לְמִסּוֹךְ בְּמִשְׁקָה דָּמָּ - / עוֹת. וְלִרְגְלִי הָיוֹת כְּבוֹל כְּפָלֶיהָ.
 יַעֲרֹב לְעֵינַי שְׂאוֹב מִימֵי דְמָעֵי עָדִי / כָּלוּ, לְכָל-מַחְזִיק בְּכִנְף מְעִילָהּ.
 אֶךְ יִתְרַבּוּ בְּרִדָּתָם עַל-לִחְיִי, עֲבוּר / כִּי נִכְמְרוּ רַחֲמֵי לְנִדּוֹד בְּעִלְיָהּ:
 25 לָקַח צָרוֹר כְּסָפוֹ. הֵלֶךְ בְּדֶרֶךְ לִמָּ - / רְחוֹק. וְעָמּוֹ הָלֹא נָסוּ צִלְלֶיהָ.
 וְאֲנִי כְּשָׂכּוֹל וְגִלְמוֹד נִשְׁאַרְתִּי לְבָד / מֵהֶם. כְּתָרֵן בְּרֹאשׁ הָר מִגְדָּלֶיהָ.
 לֹא אֶשְׁמָעָה עוֹד לְקוֹל שָׂרִים וְשָׂרוֹת, עָלַי / כִּי נִתְקוּ מִיִּתְרֵי תְּפִי חִלְלִיָּהּ
 אֶלְבָּשׁ וְאַתְכֶּס בְּשֶׁק. כִּי לִי מְאוֹד יִקְרוּ. / עֲצָמוֹ כְּחוֹל יִרְבִּיּוֹן נִפְשוֹת חִלְלִיָּהּ.
 אֶתְמָה מְאֹד עַל-מְאוֹר הַיּוֹם אֲשֶׁר יִזְרַח / אֶל-כָּל, אֶבֶל יִחְשֶׁךְ אֵלַי וְאֵלֶיהָ:
 30 זַעֲקִי בְּקוֹל מֵרָצוֹר עַל-שִׁבְרוֹנָהּ וְעַל- / חִלְיָהּ. וְלוֹ יִזְכֹּר אֶהְבֵּת כְּלוּלֶיהָ:
 חֲגִרִי לְבוֹשׁ שֶׁק עָלַי הַהִבְעָרָה אֲשֶׁר / יִצְאָה לְחַלֵּק וְסִפְתָּהּ אֶת-תְּלוּלֶיהָ:
 כִּימִי עֲנוּתָהּ יִנְחַמֶּךָ צוֹר. וְיָשִׁיב שְׁבוֹת / שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל. וְיִרִים אֶת-שְׁפָלֶיהָ:
 עוֹד תִּעֲדִי שָׁנִי. וְתֵף תִּקְחִי. / תִּלְכִּי בְּמַחֲוֹל וְצִהְלִי בְּמַחֲוֹלֶיהָ:
 יְרוֹם לְבָבִי בַּעַת צוּרֵי לְאוֹר לָךְ. וְיִ / גִּיָּה לְחֶשֶׁכְךָ וְיִאִירוּ אֶפְלִיָּהּ.

מספר טורי הפיוט – כמספר הטורים בפיוטו של ריה"ל, אבל עניינו-אחר. זוהי קינה על שריפת התלמוד בפאריס בשנת 1244, והנמענת היא התורה. אך מעניין: לולא ידענו באילו נסיבות נכתב הפיוט, יכולנו לפרשו כ"ציונים" האחרים, מפני שרק בטורים אחדים נמצא פנייה מפורשת לתורה, ואף בהם ניתן להבינה כמטאפורה. פנייה מפורשת אחת מצויה בטור 16: "ואשאל היש תורה חדשה, בכך שרפו גליליך", ופנייה עקיפה – בטור 6: "איכה נתונה באש אוכלה תאוכל באש בשר". משמע הפנייה האחרונה הוא איך ייתכן, שהתורה הנתונה באש מן השמיים, תהיה שרופה באש אנשים, אבל ניתן לפרש את הטורים הללו כמתארים את המציאות הגלותית ו"תורה" – שם נרדף לציון. בשאר הטורים, כיוון שאין זיהוי הנמענת מוחלט, ניתן לזהותה כציון, כמו, למשל, הטור הפותח: "שאל, שרופה באש" יתבאר כתיאור ירושלים העולה בלהבות או השרופה (השווה: תהלים ע"ד, 7-8 "שלחו באש מקדשך... שרפו כל מועדי אל בארץ" וכן גם תהלים ע"ט, 5: "תבער כמו אש-קנאתך"). התייחסות קונקרטית אל האירוע הממשי – נמצא בטורים 19-20. צריך לציון, שהפייטן אינו מקונן על תורה מסוימת, אלא על דת ישראל, שרצו לאבדה. יוכיח הטור: "תחת המעיל תתכס סיני לבושך בשק" (14). סיני כמקום שבו נתקדש ישראל לעם.

טורים רבים מזכירים את פיוטו של ריה"ל – כטור הפתיחה וכמו הצירוף "ויתאונן כתנים" (טור 5) וכן "אוריד דמעות" (טור 15), הזכרת משה ואהרן בהר ההר (טור 16) ועוד. החרוז המברית ממיר רִיָּה ב- לִיָּה ויש בכך כדי להעצים את היללה המתלווית לקינה, ואולי גם לרמוז ללילה. ואכן במרכז הפיוט נמצא חילופי אור-בחושך ("הולכים חשכים ואין נגה" (3), "ויגיה לחשכך ויאירו אפלייך" (34). הלמ"ד מצויה לרב גם בתוך הפיוט (צלליך (25), חליליך (27), חליליך (28), אלי ואליך (29), כלוליך (30), תלוליך (31), יש בכך לאשר את הרמיזה ללילה.

גם קינת "ציונים" זו מסיטה עצמה מקינה אל כוח ואל נחמה (בטורים 32-34). פיוט זה הוא איפא בחינת יוצא מן הכלל המעיד על הכלל: אף-על-פי שאין נמענתו ציון, העיר או הארץ, כבשאר ה"ציונים", הרי בכל זאת נכלל הוא בתוכם, משום שזיקתו לתשתית האב ישרה וגלויה.

3. זיקה ישרה וגלויה: "ירושלים של זהב" לנעמי שמר

1. אָויר-הָרִים צָלוּל פִּיִּין
וְרִיחַ אֲרָנִים
נִשָּׂא בְרוּחַ הָעֶרְבִים
עִם קוֹל פְּעֻמוֹנִים	5. אֶךְ בְּבֹאֵי הַיּוֹם לְשִׁיר לָךְ
וְלָךְ לְקֶשֶׁר כְּתָרִים
קִטְנָתִי מִצְעִיר בְּנִיךְ
וּמֵאַחֲרוֹן הַמְשׁוֹרְרִים
2. וּבִתְרַדְמַת אֵילָן וְאָבֹן
שְׁבוּיָהּ בְּחִלּוּמָהּ
הָעִיר אֲשֶׁר בְּדֶרֶךְ יוֹשֶׁבֶת
וּבִלְבָּהּ – חֹמָה	6. כִּי שָׁמַךְ צוּרְבֵי אֶת הַשְּׁפָתִים
בְּנִשְׁיָקֶת-שָׁרָף
אִם אֲשַׁכַּח יְרוּשָׁלַיִם
אֲשֶׁר כָּלָה זָהָב...
פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב
וְשֶׁל נַחֲשֶׁת וְשֶׁל אֹר
הֵלֵא לְכָל שִׁירֶיךָ
אֲנִי כְּנֹר	פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב...
3. אֵיכָה יָבִשׁוּ בּוֹרוֹת-הַמַּיִם
כֶּפֶר-הַשּׁוֹק רִיקָה
וְאֵין פּוֹקֵד אֶת הַר-הַבַּיִת
בְּעִיר הָעֵתִיקָה	7. חֲזַרְנוּ אֶל בּוֹרוֹת-הַמַּיִם
לְשׁוֹק וּלְכֶפֶר
שׁוֹפֵר קוֹרֵא בְּהַר-הַבַּיִת
בְּעִיר הָעֵתִיקָה
4. וּבִמְעָרוֹת אֲשֶׁר בְּסָלַע
מִיִּלְלוֹת רוּחוֹת
וְאֵין יוֹרֵד אֶל יָם-הַמֶּלֶח
בְּדֶרֶךְ יְרִיחוֹ	8. וּבִמְעָרוֹת אֲשֶׁר בְּסָלַע
אֲלָפֵי שְׁמִשׁוֹת זֹרְחוֹת –
נָשׁוּב נִרְדֵּי אֶל יָם-הַמֶּלֶח
בְּדֶרֶךְ יְרִיחוֹ!
פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב...	פזמון: יְרוּשָׁלַיִם שֶׁל זָהָב...

השיר נכתב בשני שלבים. ראשיתו בשיר בן שישה בתים ופזמון. זמן כתיבתו – לפני נפילת החומה. נימתו מקוננת, כואבת, אבודה. מתוארת בו עיר שבויה, בודדה, נתונה בידי זרים. לאחר מלחמת ששת הימים נוספו לו שני בתים, היוצאים אל נחמה גדולה. וכך, במלאותו, מתהפך השיר מקינה אל תקווה⁸.

שני הבתים האחרונים (7, 8) מקבילים ניגודית לבתים 3 ו-4, על פרטיהם ופרטי פרטיהם. החסר הגדול התמלא.

אורי אבנרי הציע ב-1967 לאמץ את השיר כהמנון המדינה⁹.

קשריו של השיר לתשתית האב של ה"ציונים", "ציון, הלא תשאל", גלויים:

דוברו הוא אני-פרטי, ההופך ללאומי-קיבוצי: "הלא לכל שיריך אני כינור" בגוף ראשון – הופך ל"חזרנו אל בורות המים" – ברבים.

שלושת חלקיו הראשונים (בתים 1-6) – בסימן של קינה. האחרון (בתים 7-8) – מתהפך לנחמה.

ירושלים (היא ציון) היא הנמענת.

חלק מתכונות ציון, המוזכרות בפיוט הקדום, מצויות גם בו, כגון "אור הרים צלול כיון" המקביל ל"חיי נשמות אור ארץ".

ירושלים מופיעה בעליבותה ("בדד יושבת", "כיכר השוק ריקה") – כבתשתית האב.

בשיר – רמזים לשלטון זר, כמו "קול פעמונים" (נצרות), "עיר עתיקה" (איסלם) – לא חד משמעי) – כבמקור: "איך ישבו עבדים עלי כסאות גביריך" ("ציון הלא תשאל" טור 9).

"הלא לכל שיריך אני כינור" – מוטיב החזר ארבע פעמים בשיר – מקביל לטור מרכזי של ריה"ל: "ועת אחרון שיבת שבותך אני כינור לשיריך" (שם, טורים 7, 33).

ייתכן שלמלים "אלפי שמשות זרחות" זיקה ל"וכבוד ה' לבד היה מאורך, ואין שמש וסחר וכוכבים מאיריך". אולי גם "עלות אורך ויבקעו עליו שחריך".

כנגד השופר, הקורא בים המלח – נוכל להציב לויים ושרים באבי ה"ציונים", ואולי אליהם רומז גם הטור "קטנתי מצעיר בניך ומאחרון המשוררים".

דומה, כי זיקת הקדום אל המאוחר – כזיקת אב אל בן. אף כי חדש שירה של שמר, ומצוי בטווח ק' השנים לקונגרס הציוני הראשון, ניכרים בו שורשי קינה ישנים נושנים.

4. זיקה הפוכה: "ציוני" אורי צבי גרינברג

לאורי צבי גרינברג (להלן אצ"ג) שני מחזורי "ציונים", שנתפרסמו ב"ספר הקטרוג והאמונה"¹⁰. האחד מכיל "חמש פרשיות ואחת סתומה". השני – "שבע פרשיות ואחת סתומה". שניהם, המכונסים בשער הנקרא "בברחי מהם", נכתבו בשנים 1934-1935, כששהה המשורר בפולין, לשם ברה, כעידותו, מפני עמו בציון.

מפעת ריבויים (14 שירים) נסתפק בציון מקום הדפסתם ולהלן – דיון משווה בלבד.

דימונם של "ציוניו" אל ה"ציונים" העתיקים מפתיע.

כמעט בכולם פונה האני-השר לציון בגוף נוכח, להוציא פנייה אחת אל ירושלים (עמ' קי"ט) ואחת "לנדקר" (עמ' קכ"א). יש, שהנמען נע מהפתיחה אל סוף הבית הראשון (עמ' קכ"ה) ובשיר, החותם את המחזור השני, אינו נזכר כלל (עמ' קכ"ט). אף-על-פי-כן השפעתה

של התשתית הקדומה – אינה מסופקת כלל.

לכל ה"ציונים" **חריזה מברחת אחידה**, שזיכרה נמצא גם ב"ציוני" אצ"ג, כגון "אלהיך" (עמ' קי"ד), "חגויך", "מערותיך", "נקרות סלעיך", "הרוגיך" (עמ' קי"ח), "יגוניך", "רחובותיך" (עמ' קכ"ג) ו"ענייך" (עמ' קכ"ו).

עימות הזמנים – סימנם המובהק של ה"ציונים" – מצוי גם אצל אצ"ג, כגון "ציון, השמים הם אלה שהיו בימי קדם / וזה הים בשולך, אך בלי אניות בית דוד. / אפילו הגמלים הם אלו, אך לא הרוכבים: / הם דוברים ערבית" (עמ' קי"ח).

דימויו של העם לעדר ("היות כעדר צאן", "עדר ללא אב", עמ' קי"ד) – מצוי גם בפיוטים הקודמים (שאינם מקוריים, שהרי מקורו של הדימוי-במקרא¹¹).

הנשר, כדימוי לישראל, משותף לשירי אצ"ג ולתשתיתם (כ"עצם כנף נשר, שכח הדווי לא עמד לו", עמ' קכ"ה, בהשוואה, למשל, ל"פגרי נשריך"¹²).

האש, המתקשרת אל תיאורי שריפת המקדש והעיר, אינה נעדרת מ"ציוני" אצ"ג. הופעותיה מגוונות, החל מחיקוי המקור – וכלה בפיענוחים ממין אחר ("כבעוגב המקדש הבוער", "לבת אש תחת אש" (עמ' קי"ט), "זה הוא שנתנני לאכל לחם אש מסיני", "הייתי עגב לך ועמוד של אש" (עמ' קכ"ב)).

הנודדים הם מוטיב מרכזי ברוב ה"ציונים" וכן גם בשירינו (עמ' קט"ו, קכ"א, קכ"ג ואחרים). **הלאומים הזרים** מופיעים בלבוש בן הזמן בשירי אצ"ג: "נצרות ואיסלם", (עמ' קי"ד), "ערבים ומואדזין" (עמ' קי"ח), "איסלם נצרות ופעמונים" (עמ' קי"ט).

נופי ארץ-ישראל כבית-אל, פניאל, מחניים ו"מקומות אשר נגזלו לחוזיך וציריך" – כולם ב"ציון, הלא תשאלו לריה"ל – מופיעים לרוב גם ב"ציוני" אצ"ג ("חוסן הכרמל" (עמ' קי"ד) "הר" (עמ' קכ"ג) ועוד).

אגדה מפורסמת היא, שבעת שקונן ריה"ל את "ציון, הלא תשאלו" (בהגיעו לכותל המערבי), נדרס על-ידי ערבי. אצ"ג שב אל אגדה זו ב"ציוניו": "רק פעם בבקר ראני בכך ערבי / ולא שלף סכינו, כי החליט: משוגע"¹³.

*** אף-על-פי-כן כל אלה הם דמיונות שלכאורה בלבד. "ציוני" אצ"ג אינם כ"ציונים" המסורתיים.

ציון היא מושא לכיסופים אצל ריה"ל ומחקיו, ואילו בשירי אצ"ג היא מושא להאשמה וקטרוג. היא הגורם לבריחה לגולה. "ציון של אצ"ג" מיושבת ביהודים אוהבי נוחות, המאפשרים לזרים לשלוט בהם, בעוד שבכל ה"ציונים" הקדומים מתפללים המקוננים לחידושו של שלטון יהודי. באופן שכזה מתהפכת הקינה הלאומית הקדומה לקינה עצמית. השימוש בשם מהמשותף הינו אירוני.

נתבוננן, לדוגמא, בשיר א' הפותח את שני המחזורים.

"ציונים"

מחזור א' / חמש פרשיות מפרשות ואחת סתומה

א

ציון, הלא תשאלני: אל אן בנגד בנוד הוא?
ויענך הבן: אני נודד לפולין.
ובטרם הוא עוקר, רוצה להתודות הוא
ולגעות כשור בדרך למקולין.

אמן, מאד מאד המר לו אלהיך:
להיות פִּיטוֹן־מלכות בשבט־הגרי,
שהוא גם באויר ארץ הנביאים
עבד־תעושים ורעיונות־סגרי.

ומהו הענין בו נתנו עינים? –
בקלפת האגוז ואף בזג ענב
אפשר לאגר את כל רוחם ומאווים.
דמם איננו דם וזה ימם לא ים.

מים רחב־האפי וגדש־המהות,
מחסן הכרמל ומבמתי מואב,
מאימת־הגורל, היות כעדר צאן
בשלעטוט־הנצרות ומלחת־האישלם,
לא למדו מאום, עדר ללא אב!

טוב להם כי יש ביום עמל־כפיים
ובסוף היום – במה להעסיק פה ועין:
גלידה ללקוקין, פטפוט ותיאטרון –
נפש־מהגרים, מה עוד לך לרצון?

טוב להם כי יש עיר כתל־אביב
וכחיפה, שגם בה אין כתל־מערבי;
כאן הכל כפי שהם שרים בשיר:
"לא־אל־לא־מלך־לא־גבור..." אף לא נביא!

מות־חנק מת השיר של שגב־הנבואה
ויכעכעו כיחה בכיח־המטפחת.
בשק־העור של עיר, אם לא בעור־הפרד,
כבשו את הלביאות של כבוד־ומהות־המרד
ויתפרו היטב את זה השק במחט.

ואני ראיתי זאת ואני חרקתי שן.
נסיתי לכרסם בתפר של השק:
לפרם אותו... אך זה היה כרסום ופרם
בבשרי בלבד, עדי כרסמת־גורם.

הנה עומד בערם־נפש־ופצעים –
אני... בעיני דם, לא דמע. כה אבוי לי!
ציון, הלא תשאלני: אל אן אני עוקר?
ואענך: באנס נס אני לפולין.

לא מחמתם של ערביאים, לא הם,
כי אם אחי קרעוני לקרעים בנפש:
קרעוני בעינים, קרעוני בקולם
וירפשוני רפש.

בנבכי גליות אני אחיה עצוב.
רעב ודאי, אביון, ככל המון אחי.
ביתם אינו בערב כזה בתל־אביב...
האור בחלוניו אומר: בבית דוי.

ובמקום שיש בית ובו דוי,
יש אל ויש מצפון וצדך לגאלה.
אני אבוא לגור בבית שכזה
ובו יתלקח סנה –

זיקתו הישרה של השיר לריה"ל גלויה, לכאורה, מאוד. פעמיים הוא משתמש בצירוף: "ציון, הלא תשאלני" (בבתים הראשון והתשיעי). את מוטיב הנדודים – שאל מריה"ל, כמו את אתרי ישראל, את ציון היותו נתון לשלטון זרים, את התייחסותו לנביאים ולנבואה, את דימוי העם לעדר, את הבכיה, הדווי והדמע. קולו של הדובר-השר – קול פרטי הוא. הסיומת מנחמת, ואם נתעקש, נוכל לגלות קישוטים אופייניים לשירת ימי הביניים, כצימוד גזרי ("קרעוני לקרעים", "וירפשוני רפש"), או צימוד נוסף ("דם", "דמע") ומשחק מלים צלילי ("באונס אני נס").

אבל, האני-השר אינו נודד לציון, אלא מציון, לשם הוא בורח מפני אחים יהודים, ולא גויים: "אחי קרעוני לקרעים בנפש". מצבם אינו נורא, בהשוואה ל"ציונים" הקודמים. אדרבא, "טוב להם". האני-השר מביא אמנם את הדברים לידי אבסורד: "די להם בגלידה, בפטפוט ובתיאטרון". אין זה עם הנכסף לשינוי, כב"ציונים" המוכרים. זהו עם של מהגרים, ותו לא. זיקת השיר אל תשתיותיו היא איפוא הפוכה.

5. זיקה ישרה: "ציונים אצ"גיים" ממין אחר

"ציוני" הפייטנים מהווים תשתית גם לשירים, שנתפרסמו עשר שנים לפני פרסום "ציוני" "ספר הקטרוג והאמונה", ב"אימה גדולה וירח"¹⁴, "ירושלים של מטה". הנה השיר השלישי במחרוזת זו:

ג. שאלני

1 שְׁאֵלִי, שְׂרופָה מְטִיטוּס, לְכַנְסֵת יִשְׂרָאֵל, שְׁאֵלִי לַחֲמָה הַעוֹמֶדָה לְשִׁקָּע, חֲלִילָה, כִּי יֵצֵא חֲרוֹן אֱלֹהִים עַל יִשְׂרָאֵל בְּגוֹיִים. וְשָׂדוֹת אֵין לָנוּ לַחֲרִישָׁה בְּעוֹלָם הַגָּדוֹל וּמִים גַּם נִקְנָה בְּמִשׁוֹרָה מִבְּאֵרוֹת זָרִים. אֵילָנוֹת נִכְוֵנוּ לַתְּלִיּוֹת בְּגִלְל בְּרִיּוֹנֵינוּ. וְהֵינּוּ אֲנַחְנוּ, נְשִׁינוּ, טְפִינוּ, כְּלָנוּ, מִסְּחִי לְכָל מַלְכוּת בְּעוֹלָם. דָּם עוֹבֵר לְסוֹחֵר, 5 וּבְדָם חֲלָלֵינוּ נִשְׁבֵּר אֶת צִמְאוֹן הַשְּׁוֹקִים.

הי, לו יכלתי לקחת כל אדמת הנוצרים ולהגיש למרגלותיה ולגל ממנה את שכבת העפר מכל קברותינו בעולם – וראית את המון כל המתים היהודים בעולם וידעת מה גבר זה גופי החי עוד ונע פה אם בו כל האסון ההוא והאבדן הנצחי של אלה מתינו –

שְׁאֵלִי, קְמוּאָה בְּאֶבְלָה, לְשִׁלּוֹם הַבְּרִיּוֹנִים, הַגּוֹנְבִים אֶת שְׁבָעִים מְדוּרֵי גֵיהֶנֶם: הַגְּבוּלוֹת, עַד בּוֹאֵם אֶל חוּפֵי הַיָּם, אֶל הַסְּפִינּוֹ 10 הַעוֹגְנוֹת.

הי, כמה ינחמו עיניהם ברטט תרנים! עולים על מקסה הספינה ותוקעים כשפודים ראשיהם הבולטים בגלגל החמה -- ונוסעים. או שהם קמים ומנערים כל אבקת אדמות, מדליקים את עצמם וכלי כל הישות בנגינה. הספינה נוגנת. ונשאר הדק הכי שקוף: חזון כל האדם.

15 כה שרים אליך מעל לתהום ימים אהבה, שכל המזלות נאספים להאיר עליה. ושאלני אם מנתחת לשלום בתי אבות בתוכם הפחד העתיק: העני זרחה ומוסיף תפארת למלכות ישראל של מעלה. תינקת נשאת אל המזוזה מפחד בלילות.

מובלים עוד הלאה והלאה יקרים לגרדם ורבים המחכים לצאת ביום מחר לגרדם וקונים אדמות אדמות בכמה ארצות באשר הם נופלים ושופכים את דמם המזקק – 20 והנני העני שבא להשתטח בקדש.

שלושה מבין חמשת הבתים של שיר זה פותחים בפנייה לציון, המכונה בתארים שונים, חלקם חיקוי של המקור, חלקם חדשים: "שאל, שרופה מטיטוס", [טור 1] "שאל, קפואה באבלה" [טור 9], "שאל, אם מנותחת" [טור 16].

קינה זו דומה לפיוט הקדום. ציון מוצגת בה בעליבותה. "בריונים, הגונבים את שבעים מדורי גיהנום" (טור 9) שרים לה שיר תהילה ורואים בה מחוז כיסופין, "עולים על מכסה הספינה ותוקעים כשיפודים ראשיהם הבולטים בגלגל החמה – ונוסעים" (טור 12). היהודים החיים בארץ "משועבדים לכל מלכות בעולם", (טור 14) בדומה לאחיהם בפיוטים הקדומים. סיומה של הקינה ("והנני העני שבא להשתטח בקדש", טור 20), רומז לאגדה המפורסמת, שנזכרה לעיל. אל אגדה זו חוזר, אגב, אצ"ג שוב שוב. כמו, למשל, בסיפא של "אימה גדולה וירח" ("אם ערבי יפגשהו, ידקרהו. תנעם שכיבה לבן יקיר גם על שלבי מסגד עומר, עד שיבוא קברן ישיש מישראל להטמינו מפני דורס", עמ' 43 וכן גם בעמ' 40). השיר השביעי באותה מחרוזת, "למרגלותייך", מגלה זיקה גלויה לפיוטו של המהר"ם מרוטנבורג. הנה השיר:

ז. למרגלותיה

מלכים מטילים עטרות למרגלותיה ונופלים על פניהם והם אז עבדים נפלאים לה ולאולה.

גם רומא שולחת את שישה, בדלחה וזהבה להקים בה מקדש על פסגה לשם ולתפארת.

ואנו, ואנו בניה ובנותיה היחפים, שבאו אליה מקצני העולם מרודים,

אנחנו כמו שהננו פה בגים למלכות: לצבר הגדל מאליו ולגלי הכפים.

אנחנו היוצאים מנסת ישראל בעולם, נתנו כתנת הפסים כחמט בילקוט.

אב זעף, אם בכתה ומטה לבנה נתינתה.

הבאנו לה דם ואצבעות, אהבה ושרירים; כתפים מפקרות לנשא את הגלובוס העברי

בנגעיו הקשים,

וכל החלומות וכל המאניים נתנו בעד היותנו פועלים עניים בישימון.

אי משל בעולם לך? שאל, שרופה מטיטוס! אי אוהבים מלכות חלודה באהבת עולם?

אי שומעים ליללת תנים ברחמים גדולים? אי קודחים ברנה ארמה, אי צומקים ושותקים

ומצננים מצחים לוחטים – ונושקים – בכפים?

השרב פה שורף לאט עלומינו החמודים ואפרם יפזר יום יום על נקיקים כזהב

ואין אנו דורשים שלומים בעד הרבנו.

ואנו המכסים הבצות בגופים יקרים, בתקע בהן הידים עצי-איקליפטוס,

אנו הנותנים אריסטון לתולעי כנען,

אנו נכונים בגופים נאמנים בקרחם להיות הנשר החם למלכותה הפאה

מעל לזהוּם דְּמִים.

לו חרב הוּחַדָּה בְּכַנְעַן וּבָאָה עֲדִיָּה – וְעָשִׂינוּ לָהּ גִלְעָד מְגוּפִים בְּחוּמָה לְחוּמָה!
וְאַחַד הַכּוֹפֵר בַּהוֹד שֶׁבְּכָאֵב וְאַסוּנָה, מִתְּלַבֵּט מִכָּף אֵלֵי כַּף פֶּה וּמִחֶרֶף-וּמִגֶּדֶף –
הֵן תִּסְלַחֲנִי, תִּסְלַחֲנִי לוֹ וְתִתְּנִיהוּ לְחֶרֶף, לְלֶכֶת מִכָּף אֵלֵי פֶה כַּף כִּי עֲלֵתָה מֶרְתּוֹ:
אִי אֶפְשָׁר לְהִתִּיק הָרָאשׁ מִן הַגּוֹף בְּיָדִים לְהַשְׁלִיכוֹ כְּקֶדְרָה אֶל אֶחָד הַסְּלָעִים הַזֵּעוּמִים.
וְלַחֵשׁ הַנֶּחֱשׁ הַזֶּה הוּא גַם עַל שֵׁל נְגִינָה!
וְכַפּוֹת רִגְלִים הִלְלוּ הֵן רָקְדוּ פֶה הוֹחָה בְּזַעֲקָה "אֵל יִבְנֶה" הַשְּׁמָה, לְאֹר הַפּוֹכְבִּים
וְעַד אֲשֶׁר יִלָּךְ לִפּוֹ אֶל לִשְׁכַת הַיּוֹרְדִים וְנָתַן בְּתִנְתּוֹ הַדְּלוּחָה, בְּחֻמֵּט בִּילְקוּט –
עוֹד יָמִים עַל יָמִים כֹּה יַעֲמֵד וְיִחַצֵּב בְּסֻלְעִים – לְמַרְגְּלוֹתֶיהָ.
וַיֹּאכַל אֶת לֶחֶמוֹ בְּזַעֲה – אֶת לֶחֶם הַפָּנִים; וַיַּעֲשֵׂן בְּמִרְיוֹת סִיגָה וְדָמוֹ בְּעֵינָיו.
וְאוֹלֵי גַם יִרְקַד עוֹד הוֹחָה בְּרִגְלֵי הַכְּבֹדוֹת – רַק פֶּעַם עוֹד אֶחָת
וְזַעַק אֵל יִבְנֶה לְאֹר הַפּוֹכְבִּים הַדּוֹלִים

ההדגשות אינן של המחבר, אלא שלי. הן באות לרמוז לזיקתו ל"ציונים" הקלאסיים. "שאלי שרופה מטיטוס" – מקורו ב"שאלי, שרופה באש", שנזכר לעיל. הסיומת של שם השיר, אִיָּה, מזכירה את החרוז המשותף לכל ה"ציונים". הסיומת המנחמת, "עוד ימים... עוד הורה... עוד אחת", כמוה כ"עוד תעדי תעדי שני", (טור 34) למהר"ם מרוטנברג. החלומות, המאוויים, השרב, החורבן, הדמים – כולם מ"ציון, הלא תשאלי לשלום אסיריך" (וגם מ"ציונים" פייטניים מאוחרים יותר, שלא נידונו כאן). האנאלוגיה הניגודית בין "מלכים" ל"עבדים" "בנים למלכות" ו"פועלים עניים בישימון" – אינה מקורית לאצ"ג. הוא רק הלביש לה כתונת אופיינית לזמן ולמקום. התנים והנשר כמצייני חורבן ומלכות – תשתיתם הרחק-הרחק, באבי ה"ציונים" (וכמובן גם בשירת המקרא, שלא נידונה בחיבור זה). על אף עצמאותו והיותו בן "הזמן החדש" – נזקק השיר להוריו-מולידיו.

שני מיני "ציונים" קיימים איפוא בשירת אצ"ג, ובהם – שני מיני זיקות לתשתית.

6. זיקה הפוכה: "ציון אינה שואלת" לשלמה אביו

1	הַשֶּׁלֶךְ נָא, הַלּוֹי,
2	כְּנֹרֶךְ לַתְּהוֹם
3	כָּאֵז כֵּן הַיּוֹם
4	צִיּוֹן אֵינָה שׁוֹאֵלֶת.
5	תְּמוּל אִמָּה הָיִינוּ –
6	הַיּוֹם כָּאֵן, בְּמִכּוֹרָה
7	עֶרֶב-שָׁבְרִי-שְׁבָטִים
8	וְכָאֵן בְּנֵי גְבִירָה
9	לֹא יִרְשׁוּ עַמָּנוּ,
10	בְּנֵיהָ, בְּנֵי הָאִמָּה.
11	הַשֶּׁלֶךְ נָא, אָבִי,
12	כְּנֹרֶךְ לַתְּהוֹם.
13	כָּאֵז כֵּן הַיּוֹם
14	צִיּוֹן אֵינָה שׁוֹאֵלֶת.

לפנינו סוניטה, ששני מרובעיה (קווארטטים) נתרקו: האחד – בראשה, האחר – בסופה. בתווך – שני המשולשים (טרצטים). במרובעים תימצא התיזה: "ציון אינה שואלת". נימוקה, המעוצב לירית – בטרצטים. החוויה – בסימן של אבסורד.

הטבלה, שלהלן, תציג את נקודות ההשוואה העיקריות.

	ר' יהודה הלוי	שלמה אביו
הפנייה	אל ציון	אל הלוי, שהוא גם "אבי"
עימותי זמנים	עבר, הווה ועתיד של אומה	תמול ושלשום של מדינת ישראל
מצבה הריאלי של ציון	משועבדת	מְכוּרָה חפשית, המורכבת מ"ערב שברי שבטים"
פיענוח שמות התואר	גבירה = ישראל אמה = גויים	גבירה = יהדות אשכנז אָמָה = יהדות המזרח
אופי הקינה	מקינה אל כוח (מפסימיות אל אופטימיות)	פסימית, סימן של ייאוש
קישוטים אופייניים לשירת ימי-הביניים	לרוב; כגון צימודים לסוגיהם ועוד	צימוד שונה תנועה: אָמָה – צימוד שונה אות: שבר – שבט

אין טעם בנגינת כינור, אליבא דאביו, כי ציון, לדעתו, "אינה שואלת", על כן מוטב להשליכו לתהום. מעניין, ציון לא השתנתה, לדעתו של אביו. מעולם לא דרשה בשלום "אבירה, "אבליה", וכיוצא באלה כינויי הפיטנים לעם הגולה מציון: "כאז כן היום ציון אינה שואלת". כאילו מבקש אביו לאפיין את טיב זיקת שירו לתשתית האב!

7. תשתית-סב: "אלי, ציון ועריה" (פיוט אנונימי)

1 אֵלֵי צִיּוֹן וְעָרֶיהָ / כְּמוֹ אִשָּׁה בְּצִירָהָ.
וּכְבָּתוּלָה חֲגוּרַת שָׁק / עַל בְּעַל נְעוּרֶיהָ:

עָלֵי אֶרְמוֹן אֲשֶׁר נָטַשׁ / בְּאַשְׁמַת צֶאֱן עֲדָרֶיהָ.
וְעַל בָּיִת מְחָרְפֵי אֵל / בְּתוֹךְ מְקֻדָּשׁ חֲדָרֶיהָ:

5 עָלֵי גִלּוֹת מְשָׁרְתֵי אֵל / נְעִימֵי שִׁיר זְמָרֶיהָ.
וְעַל דָּמָם אֲשֶׁר שָׁפָה / כְּמוֹ מִימֵי יְאוּרֶיהָ:

עָלֵי הַגִּיּוֹן מְחוּלֶיהָ / אֲשֶׁר דָּמָם בְּעָרֶיהָ.
וְעַל נַעַד אֲשֶׁר שָׁמָם / וּבִטּוֹל סִנְהֶדְרֶיהָ:

עלי זבחי תמידיה / ופדיוני בכוריה.
10 ועל חלול כלי היכל / ומזבח קטוריה:

עלי טפי מלכיה / בני דוד גביריה.
ועל יפים אשר חשך / בעת סרו כתריה:

עלי כבוד אשר גלה / בעת חרבן דביריה.
ועל לוחץ אשר לחץ / ושם שקים חגוריה:

15 עלי מחץ ורב מכות / אשר הכו נזיריה.
ועל נפוץ אלי סלע / עויליה נעריה:

עלי שמתת משנאיה / בשחקם על שכריה.
ועל ענוי בני חורין / נדיביה טהוריה:

עלי פשע אשר עותה / סלול דרך אשוריה.
20 ועל צבאות קהליה / שזופיה שחוריה:

עלי קולות מתרפיה / בעת רבו פגריה.
ועל רגשת מגדפיה / בתוף משכן חצריה:

עלי שמה אשר חלל / בפי קמי מצריה.
ועל תחן יצוחו לה / קשוב ושמע אמריה:

זהו פיוט מתקופת הפיוט האנונימי, שנהוג לצרפו למחזור ה"ציונים", אף-על-פי שאינו בנוי במתכונתם. מכל מקום עניינו דומה.

יש בו עשרים ושניים בתים, שהם ארבעים וארבעה טורים. בכל בית אנאפורות זהות. ה"דלת" פותחת ב"עלי" וה"סוגר" פותח ב"ועל" (להוציא הבית הראשון, הפותח ב"אלי", היינו קונני, וצלילה דומה ל"עלי").

בפיוט קיים אקרוסטיכון א"ב, שתחילתו בבית השני, מיד לאחר האנאפורה. החרוז המשותף הוא ריקה, המזכיר, כמובן, את החרוז המאוחר המשותף לכל ה"ציונים". אין, ובמיוחד ריקה לר' יהודה הלוי.

קינה זו נעדרת נחמה – היחידה בכל מחזור ה"ציונים". היא מתמקדת בתיאור ההווה הקודר. במקומות מעטים בלבד נרמז העבר הטוב, כגון בטור 12: "יפים אשר חשך".

בחימה פונה הפייטן לנמען שאינו ציון אלא א-לוקים. הפייטן מתאר פגיעה בעיר, בתושביה, במקדשה, בארמונה ובכלי הקודש, וכן גם פגיעה בא-לוקים. כן מתוארת שמחת האויב לאיד השבוי או ההרוג.

יש להניח כי פיוט קדום זה היה מוכר לריה"ל וממנו שאב את הקינה ואת צליל הקינה של החרוז המבריק והוסיף לו את פן הנחמה.

נוכל איפוא לראות בפיוט זה תשתית-סב, שהולידה את הבן, "ציון, הלא תשאליו" לריה"ל, אשר הוליד נכדים קרובים ורחוקים, את ה"ציונים" הליטורגיים ואת ה"ציונים" בני זמננו. חלקם המשיכו את המורשת. חלקם מחו נגדה.

8. זיקה ישרה לתשתית-סב: "אלי, אלי" ליהודה לייב ביאלר

אֵלִי, אֵלִי, נַפְשִׁי, בְּכִי
וְנַעֲקִי בַת-יִשְׂרָאֵל,
מִסְפַּד שְׂאִי וְהַתְנַפְחִי,
אֶקְלָח הָאֵשׁ בְּיִשְׂרָאֵל.

עַל טֶבַח-עַם, אֲשֶׁר הוּכָן,
יִסּוּרֵי שָׂכּוּל, אֲשֶׁדּוֹת דָּמִים,
זָקֵן וְטָף לֹא רָחַם,
עַל עֲקָדָה קָרְבָן תָּמִים.

אֵלִי, אֵלִי...

עַל עוֹלָלִים, גְּמוּלֵי חֶלֶב
הַמְרַטְשִׁים לְפִי צוּרִים
וְעַל דָּמָם, אֲשֶׁר זָב
בְּרֹאשׁ חוּצוֹת לְעֵין הַזָּרִים.

אֵלִי, אֵלִי...

עַל הַקְהָלוֹת הַשׁוֹמְמוֹת
וְעַל חֶרֶב מִקְדָּשֵׁי אֵל,
יְקוּדֵי לֶהָב שֶׁלִּהְבוֹת
עָרֵי פֶּאֶר בְּיִשְׂרָאֵל.

אֵלִי, אֵלִי...

עַל־דּוֹרוֹת, אֲשֶׁר נִגְדְּעוּ,
דָּמֵי אָבוֹת עַל דָּמֵי בָּנִים,
בְּגִיָּא אוֹשְׁבִיץ תָּמוּ גָּנוּעוּ
עַל־מוֹקְדוֹת הַכֶּבֶשֶׂנִּים.

אֵלִי, אֵלִי...

עַל־כְּלוּאִים, חֲגוּרֵי שֶׁקַּ
הַנִּמְקִים בְּרַבְבוּתֵיהֶם
בְּטַרְבְּלִינְקִי וּמִידְנָק
וְאִין מְלַקֵּט עֲצֻמוֹתֵיהֶם.

אֵלִי, אֵלִי...

עַל־קְרוֹנוֹת, צְפוּפֵי אָדָם,
אֲשֶׁר רָפְדוּ גִפְרִית וְסִיד,
צָחִי-צֶמָא, בְּכָלוֹת נַפְשָׁם,
צַעֲקוֹ מִים וְאִין מוֹשִׁיט.

אֵלִי, אֵלִי...

עַל־בְּנוֹת, אֲשֶׁר עָלְפוּ,
רַעֲיוֹת בְּנִפְשָׁן שֶׁלְּחוּ יָדָן
צ"ג הַשְׁהוּרוֹת יַחְדָּו נִסְפּוּ
וְלֹא חָלַל תָּם כְּבוֹדָן.

אֵלִי, אֵלִי...

עַל־קְפוּאִים בְּשָׂדוֹת שְׁלָגִים,
יְלָדִים רַבִּים בְּחִיק אִמָּהוֹת
וְעַל קְדוּשִׁים הַשׁוֹאֲגִים
קְבוּרֵי חַיִּים מֵתוֹךְ בּוֹרוֹת.

אֵלִי, אֵלִי...

עֲלֵי גִוִּילִים הַמְחַלְלִים
בִּידֵי נְאֻצִים, מְנַאֲצֵי אֵל,
טְרוּפִים, קְרוּעִים וּמְגֻאֲלִים
בֵּין אֲשַׁפְתוֹת וְאֵין גּוֹאֵל.

אֱלֹהִי, אֱלֹהִי...

עֲלֵי קְדוֹשׁ הַשֵּׁם וְעַם
וְעַל נִקְמַת דָּם טְהוֹרִים
בְּתַעֲצוּמוֹת מָסְרוֹ נִפְשָׁם
לְחֶמּוֹ, נִפְלוּ הַגְּבוּרִים.

אֱלֹהִי, אֱלֹהִי...

עַל צְדִיקִים, עֲנֹוֹ עוֹלָם
נְדִיבֵי עַם, הוֹגֵי תוֹרָה,
בְּתֹאֵי רֵעַל נִחְנַק קוֹלָם
נִפְלָה, כְּבִתְהָ הַמִּנְוָה.

אֱלֹהִי, אֱלֹהִי...

עֲלֵה גְבוּרָה עַל בְּמַתִּי עַד,
כְּנֵר תִּמְיֵד בְּהוֹר זִרְחִים,
כָּל נֶטֶף דָּם, קָרְבֵּן-לֶשֶׁר
נִזְכָּר עַד נֶצַח נֶצַחִים.

אֱלֹהִי, אֱלֹהִי...

עֲלֵי נֶעֱר, פְּרָחֵי הָעַם
חֲלוּצֵי-קָרֵב, כְּפִירֵי מָרִי
מוֹל זִדּוֹנִים שׁוֹפְכֵי הַדָּם
הַשְׁתַּלְחָבוּ רִשְׁפֵי חֲרִי.

אֱלֹהִי, אֱלֹהִי...

עַל שָׂכָר עִם נִשְׂאָה קִינָה
כְּבוֹלֵי יָגוֹן, עֲטוּיֵי שׁוֹאָה
הַלְנֶצַח תִּאֲפִיל שְׁנָאָה
וְלֹא תִפְרֹשׁ הַנִּגְהָה.

אֱלֹהִי, אֱלֹהִי...

עַל נִהְרוֹת דָּם וּבְכִי
נִקְמַת-בְּרִית בְּלֵב שְׁמוּרָה
בְּקָרֵב גִּיטוֹ לֹלֵא רְהִי
נִחָשֶׁף הָעוֹז טְמִיר-גְּבוּרָה.

אֱלֹהִי, אֱלֹהִי...

רָאָה, אֱלֹהִים, עוֹרֵי צָפֹר
נִפְל לִבִּי, שׁוֹנְאֵי קָמִים,
הַקְשִׁיבָה שׁוֹעִי, חִישָׁה מִפְּלֹט
הַצִּילָה נִפְשִׁי מֵאֲנָשֵׁי דָמִים.

אֱלֹהִי, אֱלֹהִי...

הקינה פורסמה בשנת תש"ח על-ידי ועד הקהילות הקדושות בפולין. נהוג לאומרה בציבור ביום הקדיש הכללי לקדושי השואה ובתשעה באב, על-פי המנגינה של הקינה "אלי ציון ועריה".

ביאלר (1896-1976) נטל מהפיוט האנונימי את הפנייה, "אלי", את האנאפורה, "על", את נימת השכול, את הפנייה לנמענת בגוף נוכח ("בת ישראל") ואת הפנייה לא-לוקים בסיפא. בניגוד לפייטן האנונימי רומז ביאלר לאירועי שואה, כמו סיפור התאבדותן של 93 בנות שרה שנירר ז"ל (בית 8). הנאצים מוזכרים בשמם המפורש. מחנות השמדה גם כן. זוהי איפוא קינה הקשורה לזמן ולמקום, פרטיקולארית ממש, אך אין ספק, שדין דומה גם לתשתיתה, בשעה שנתפרסם.

9. חתימה

התבוננות מקרוב ב"ציונים" לסוגיהם מגלה, כי הזיקה למורשה, ישרה או הפוכה, הדוקה. שנת תשנ"ז אינה שנת המאה להיוולדו של רעיון ציוני חדש. שורשיה נעוצים בעבר הרחוק. אי-שם עם היוולדו של העם הציוני, הוא עם ישראל. הוכחנו זאת בתחום הצר של הספרות היהודית, ודאי קיימת תופעה זו בתחומים אחרים.

מראי מקומות

1. השיר הודפס על-פי מהדורת דניאל גולדשמידט, סדר קינות, לתשעה באב כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ח, עמ' קכ"ד-קכ"ו. זוהי הגרסה המתוקנת ביותר, לדעתו של אלכסנדר מלכיאל, מבין חמש גרסאות שבדק, אך גם בה מצא שתיים עשרה שגיאות דפוס. עיוניו בעניין זה במאמרו: "ציון, הלא תשאליו", הצופה, ח' באב תשנ"ב, 7.8.92.
2. השייך לארץ-ישראל, לפי השקפת הפייטן, אע"פ שהוא נמצא במואב. ראה גולדשמידט (לעיל הערה 1) בפירושו לטור 14.
3. ייתכן שניתן להרמז מטור זה על מאמר חז"ל בבבא בתרא, קנ"ח, ב': אווירא דארץ ישראל מחכים".
4. טליה הורוביץ, הקינה בשירת אורי צבי גרינברג, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ן, עמ' 15-40.
5. כך סבור שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס, ב', עמ' 723, אך גולדשמידט (לעיל הערה 1) חולק עליו, עמ' י"ד, הערה 39.
6. רשימה מלאה של ה"ציונים", שנמצאו בתוך המחזוריים או מחוצה להם, ניתן למצוא במבוא של גולדשמידט (לעיל הערה 1) עמ' י"ג-י"ד.
7. וראה גם טור 17: "חדש שלישי והקשר הרביעי" וראה פירושו של גולדשמידט, שם.
8. ראה ב-על הארץ הטובה במדרש, בשיר ובסיפור, חוברת 4, מדריך למורה, משרד החינוך והתרבות, האגף לתוכניות לימודים, מהדורת ניסוי, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 109.
9. ראה אליהו הכהן, "כיצד הפכה" "התקוה" להמנון?, עת-מול, 2, חשון תשל"ט, עמ' 5.
10. עמ' קי"ד-קכ"ט, ירושלים ותל-אביב, סדן, תרצ"ג, 1973.
11. ראה ישעיהו מ', 11, ירמיהו ל"א, 10, יחזקאל ל"ד, 12, זכריה י', 3 ועוד.
12. גולדשמידט, סדר הקינות, עמ' קכ"ה.
13. לעניין האגדה ראה אצל אביבה דורון, עיוני יסוד בביקורת שירתו של ר' יהודה הלוי – ראצינאליזם, רומנטיקה, פלס – מחקרים בביקורת הספרות העברית, בעריכת נ' גוברין, תל-אביב, מכון כ"ץ לחקר הספרות העברית, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ם, 1980, עמ' 306.
14. אימה גדולה וירח, תל-אביב, הדיס, תרפ"ד, 1925, ומאוחר יותר באורי צבי גרינברג, כל כתביו, כרך א', מוסד ביאליק, 1990, עמ' 65.